

Чумак В.А.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглядаються етнополітичні, суспільні та соціальні процеси в середовищі кримськотатарського народу в умовах системної кризи радянського суспільства другої половини 80-х років ХХ ст. Особливе місце надається розгляду геополітичних факторів та їх впливу на етнополітичні процеси в Криму.

Ключові слова: Крим, Автономна Республіка Крим (АРК), кримськотатарський народ, державна етнополітика, криза радянської системи, міжетнічні відносини, геополітичні фактори, Українська РСР, Російська Федерація, Росія.

Постановка проблеми. Розгляд названої проблеми набув особливого значення в умовах сучасної етнополітичної ситуації в окупованому Росією Криму та прагнення кремлівського керівництва обґрунтувати «легітимність» анексії його та «входження» до складу Російської Федерації.

Необхідно зазначити, що суспільно-політичні перетворення 1985 року стали каталізатором подій, що відбулися у 2014 році: попри декларації радянської влади щодо «успішного» вирішення національного питання, в Радянському Союзі проблема національних відносин екстраполювалася в нову площину. Заявлений у державі новий політичний курс щодо подолання етнополітичних протиріч у СРСР не передбачав вирішення кримськотатарської проблеми, а посилював переслідування кримських татар, що призвело до подальшого геноциду корінного населення Кримського півострова.

Виклад основного матеріалу дослідження. У листі Першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького до Президії Верховної Ради СРСР у січні 1988 року були проаналізовані пропозиції «Робочої комісії» представників кримських татар, які проживають в Узбецькій РСР, наприкінці грудня 1987 року. В. Щербицький, висловлюючи, очевидно, думку переважної частини партійної еліти, писав, що всі пропозиції, які стосуються репатріації (зняття обмежень на прописку в Криму для кримських татар, вимоги щодо створення автономії, поновлення організованого переїзду) є неприйнятними й необґрунтованими [2, с. 167-168].

Нова влада Кремля зробила ставку на збереження існуючого політико-правового поля щодо

кримських татар, і лише надзвичайно активні дії кримськотатарського національного руху призвели до певних змін політичного курсу СРСР. Так, 14 листопада 1989 року Верховна Рада СРСР ухвалила Декларацію «Про визнання протизаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали насильницького переселення, і забезпечення їхніх прав», а 28 листопада Верховна Рада СРСР схвалила «Висновки і пропозиції», що були зроблені спеціальною Комісією. Цим документом передбачалася повна політична реабілітація кримськотатарського народу і відміна нормативних актів репресивного і дискримінаційного характеру, а також визнавалося законним право кримських татар на повернення до «місць історичного проживання і відновлення національної цілісності». Крім того, Комісія пропонувала розробити державну програму повернення кримських татар до Криму; переглянути законодавчі документи, зокрема ті, які перешкоджають процесу повернення; розробити програму відновлення національного культурно-освітнього життя кримськотатарського народу; переглянути карні справи про участь у кримськотатарському національному русі [2, с. 182-183].

Для вирішення практичних питань, пов'язаних із відновленням прав кримськотатарського народу, у січні 1990 року була створена нова Комісія. До її складу увійшли 25 осіб, серед них п'ятеро кримських татар. У липні 1990 року була ухвалена Постанова Ради Міністрів СРСР «Про першочергові заходи щодо вирішення питань, пов'язаних із поверненням кримських татар у Кримську область». Однак реальне вирішення етнонаціо-

нальної проблеми Криму розпочалося вже за часи незалежної України. Таких обсягів репатріації, соціальної адаптації й інтеграції не знала історія сучасної Європи [6, с. 335].

Вирішувати весь комплекс проблем репатріантів доводилося в умовах непростої спадщини національної політики КППС, стратегічним курсом якої було формування «історичної спільності людей різних національностей», у напрямі подальшого зближення націй і досягнення їх «повної єдності». Цим новим теоретичним «винаходом» партія маскувала курс на всеохоплюючу і планомірну денационалізацію народів СРСР, нівелювання особливостей регіонів країни, які вирізнялися самобутньою культурою, мовою, звичаями тощо.

«Дієвість» такої політики партії відчув на собі Крим, що зазнав серйозних етнодемографічних змін, пов'язаних із міграцією населення з різних регіонів СРСР, які приносили із собою свою ментальність, традиції і культуру. Перешкодою на шляху відродження історичної самобутності краю стали й створені державою політико-правові умови, які унеможлилювали повернення на Батьківщину депортованих у 1941-1944 роках етнічних спільнот Криму [6, с. 335]. І тільки після ліберальних перетворень, пов'язаних із переходом до влади М. Горбачова, припинилися судові процеси над кримськими татарами. Однак проблема залишалася невирішеною.

Активний перебіг подій примусив уряд опублікувати повідомлення ТАРС, у якому було заявлено про створення Урядової комісії на чолі з А. Громико, яка мала «спокійно, відповідально», не розпалюючи пристрасті, вирішити конфліктну ситуацію, причому зазначалося, що апеляція до закордонної суспільної думки «не виглядає конструктивною» і «лише ускладнює розгляд питання» [4, с. 24-26].

Комісія підготувала Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, і забезпечення їхніх прав», яка була ухвалена Верховною Радою 14 листопада 1989 року [6, с. 366].

Починаючи з 1987 року, повернення кримських татар до Криму набуло масового характеру. Якщо впродовж 1987 року до Кримської області прибуло 2,3 тис. кримських татар, то за перше півріччя 1990 року – 19,9 тис. За весь період листопад 1987 – вересень 1990 років прибуло близько 70 тис. На кінець 1990 року повернених кримських татар нараховувалося понад 97 тисяч [4, с. 6]. Звичайно, така кількість кримських татар,

що прибули на півострів, вимагала негайного і комплексного вирішення питання розселення та адаптації. Крим виявився не готовим до різкого переходу від політики заборони до одночасного прийому такої кількості переселенців.

Ситуація загострювалася самовільним захопленням кримськими татарами земель та початком забудов, так як місцева влада затягувала вирішення земельного питання.

Репатріанти зазнали різних соціальних змін. Так, серед репатріантів міські жителі становили 63%, а змогли оселитися в містах лише 26,6%, інша частина була змушена оселитися у сільській місцевості. Кардинальні зміни у соціальному складі кримських татар зумовили цілий комплекс проблем, із якими зіткнулися переселенці: працевлаштування на роботу за фахом, звичний спосіб життя тощо. Соціологічні дослідження свідчать про тенденцію до втрати вагомій частини інтелігенції, представники якої вимушені були займатися роботою у інших сферах діяльності, пов'язаних із фізичною працею [8, с. 60].

На початку 1990-х років кримські татари стали третьою за чисельністю етнічною групою Криму, найбільш згуртованою та політично активною. Головною ідеєю повернення кримських татар до Криму було не поліпшення матеріальних умов або інших благ, а повернення, набуття втраченої Батьківщини. Під час депортації було знищено велику кількість носіїв культурної традиції кримськотатарського народу. Проте найбільш активні змогли зберегти культурну спадщину. До боротьби за повернення національних надбань долучилася молодь. Уже перше покоління, яке виросло на чужині, починаючи з другої половини 1960-х років розпочало боротьбу за повернення матеріальних і духовних цінностей кримськотатарського народу [8, с. 367].

Ці обставини зумовили соціальну адаптацію кримських татар та визначали її світогляд. Соціологічні опитування кримських татар, проведені на початку 1990-х років, свідчать, про те, що понад 70% обирали однонаціональні шлюби (серед українців і росіян Криму цей показник не перевищував однієї третини) [8, с. 367].

Дві третини кримських татар (серед росіян – одна третя, серед українців – дві п'яті) вважали себе такими, що дотримуються національних традицій та звичаїв. Дві треті кримських татар (серед українців та росіян – половина) вважали себе активно віруючими. Дві треті українців і росіян, які мешкали на півострові, вважали його своєю Батьківщиною [5, с. 25].

Кримські татари були більш радикальні у питанні про право вважати Крим своєю Батьківщиною. Так, 4/5 українців та росіян вважали, що на це мають право представники всіх національностей, які мешкають нині на півострові. Водночас половина опитаних кримських татар визнали таке право лише за представниками свого етносу [10, с. 267].

Слід звернути увагу на яскраво виявлену кримськотатарську двомовність у середовищі кримських татар. Так, 81,2% респондентів визнали рідною кримськотатарську мову, 14,5% – російську і лише 1,4% – українську. Це означає, що кримські татари, як і Крим загалом, є російськомовним регіоном [6, с. 368].

На жаль, процеси перебудови, що стосувалися Кримської області, в УРСР відбувалися порівняно пізно. Лише у 1988-1989 роках у містах півострова почав зароджуватися «неформальний» рух: виникли нечисленні, але достатньо активні групи опозиційно налаштованих громадян, що вимагали радикального реформування економічної та політичної систем. Суспільну атмосферу на півострові визначала, з одного боку, зростаюча популярність ідеї розширення регіональної самостійності в економічній сфері: введення так званого «регіонального госпрозрахунку», який, як вважали його прихильники, міг би пожвавити економічне життя регіону. З іншого – масове повернення на історичну Батьківщину кримськотатарського народу з місць примусового поселення у республіках Середньої Азії, котре суттєво вплинуло на етнічний склад півострова й вимагало від місцевої влади неординарних дій і рішень. Гостроти ситуації додала й боротьба кримськотатарської громади у 1988-1989 роках проти будівництва на півострові атомної електростанції і проти засилля у Крим центральних господарських відомств та підпорядкованих їм виробництв, що б порушували екологію півострова [6, с. 368].

Найсуттєвішим є те, що цей період був позначений початком процесу національного відродження народів СРСР, зокрема українського. На думку відомого дослідника В. Сергійчука, Москва, розуміючи, що доля СРСР багато в чому залежить саме від позиції України, вдалася до провокування регіональних сепаратистських настроїв у деяких регіонах України. На відторгнення Криму було зроблено особливу ставку [10, с. 267]. Керівництво КПРС, усвідомлюючи неминучість процесу українського національного відродження та краху Союзу в разі виходу з нього України, організувало особливий спротив. Саме в надрах Крим-

ського обкому в 1988 році визріла ідея утворення автономії, схвалена обласною партконференцією. У такий спосіб планувалося відмежуватися від національно-визвольних процесів в Україні. До цього проекту долучилося й центральне партійне керівництво. На засіданні секретаріату ЦК Компартії України від 22 жовтня 1990 року під головуванням Г. Харченка, комуністам було запропоновано внести на розгляд сесії Верховної Ради республіки питання про державний статус Криму, а Кримському обкому партії виступити з ініціативою щодо прийняття декларації про статус Криму [10, с. 268]. Отже, знову, як і в 20-х роках ХХ століття, комуністами порушувалося питання ідеї Кримської автономії, але вже не для «революційного мусульманського сходу», а для шантажу України з метою не допустити її виходу зі складу СРСР. У 1989 році Кримська обласна партійна організація стає головним організатором руху за відновлення Кримської АРСР. Долучаються до нього й різні проросійськи налаштовані структури, які у відновленні автономії вбачали можливість повернення Криму до складу Росії.

Спочатку обком партії запропонував оголосити Крим спеціальною територією, призначеною для відпочинку й лікування, де будь-яка господарська діяльність відомств знаходилася б під жорстким адміністративним контролем місцевої влади. Ця ідея мала не політичний, а економічний сенс і висувалася обласною парторганізацією головною програмою на виборах до Верховної Ради СРСР на початку 1989 року [9].

Позиція кримськотатарських організацій полягала в ідеї відновлення кримської АРСР, яку вони розглядали формою національної державності кримських татар. Гасло «Відновлення Кримської АРСР» було невід'ємною вимогою політичних акцій кримських татар і відповідало вимогам організованого повернення народу та його політичної реабілітації [3, с. 157–158].

Водночас в окремих лідерів новоутворених кримських проросійськи налаштованих організацій, сформувався ідея проголошення Криму самостійною республікою ненаціональних пріоритетів. Так, у програмі створеного на початку 1989 року членами регіонального відділення опозиційного «Демократичного союзу» йшлося про необхідність домагатися самоврядування Криму і його підпорядкування безпосередньо Москві. Висувалася вимога надати кримському обласному парламенту право анулювати будь-які рішення центральної влади. У випадку ж «відмови центру» кримські демократи мали намір реалізувати ідею

мирного, шляхом референдуму, виходу Криму зі складу СРСР і створення незалежної Кримської демократичної республіки або ж відновлення Радянської республіки Тавриди, що існувала в 1918 році, з наданням їй статусу суб'єкта Радянського союзу [7, с. 63].

Відомий у Криму діяч і публіцист А. Мальгін заперечує думку про те, що ініціатором перетворення Криму на республіку був обком КПРС, оскільки на момент, коли республіканська тематика потрапила на сторінки партійної преси, вона вже активно обговорювалася громадськістю. Партійна преса почала зондувати громадську думку щодо цього питання не раніше середини 1989 року, коли в газеті «Крымская правда» 16 липня було опубліковано запис засідання пресклубу під назвою «Регіональний госпрозрахунок і автономія». У ньому вперше робився обережний висновок про те, що для успішного запровадження регіонального госпрозрахунку і перетворення Криму на «всесоюзну здравницю» було б доцільно надати області статус автономної республіки. На початку жовтня обком партії організував науково-практичну конференцію, під час якої учасники висловили аргументи на користь республіканського статусу Криму. А 25 жовтня 1989 року установча конференція опозиційного до КПРС Народного фронту Криму висунула гасло «Криму – республіканський статус» [6, с. 390].

Під гаслом відновлення автономної республіки пройшли і вибори до Кримської обласної ради в 1990 році. Партійна конференція Кримської області прийняла рішення вважати найбільш прийнятним варіант відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР, що фактично означало вихід Криму зі складу України [1, с. 141]. Проте, як писав згодом тодішній лідер кримських комуністів М. Багров, «аналіз 504-х показників, інтегрованих у 28 факторів і розбитих на 4 групи за ступенем важливості, показав, що Криму вигідніше бути з Україною» [6, с. 390].

Саме республіканська ідея на той час об'єднувала М. Багрова з іншим політиком – Ю. Мешковим, котрий на засіданні другої сесії обласної ради на початку червня 1990 року пропонував проголосити відновлення республіки на з'їзді народних депутатів усіх рівнів. Другий секретар обкому КПРС Л. Грач уніс пропозицію зібрати з'їзд народних депутатів Криму, на якому й ухвалити відповідні рішення. Деякі депутати відстоювали необхідність проведення референдуму щодо питання відновлення республіканського статусу Криму [6, с. 391].

У цей час Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про мову», який надав українській мові статус єдиної державної (1 січня 1990 року) та декларацію про державний суверенітет. Очевидно, що далеко не всім силам у Криму це було до вподоби. У зв'язку з цим керівництво облради Криму зупиняється на тому варіанті, легітимність якого викликала б найменший сумнів, – проведення регіонального референдуму. 12 листопада 1990 року відкрилась позачергова сесія облради півострова, на якій присутнім був і тодішній Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук. Цього дня було прийнято «Декларацію про державний і правовий статус Криму» та затверджено тимчасове положення про проведення місцевого референдуму 20 січня 1990 року, що став першим на теренах колишнього СРСР. Участь у ньому взяли 81,37% жителів Криму. Із них 93,26% висловилися за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу і учасника Союзного договору [6, с. 39]. Далі рішення залишалося за Верховною Радою України, що мала висловити своє ставлення до його результатів.

Зауважимо, що на початок 1990 року кримське питання досить гостро постало перед українським суспільством, відобразившись у широкому спектрі думок, доволі радикальних у своїй більшості. Про це свідчать і пропозиції та зауваження, які не дійшли від громадян на адрес Верховної Ради України, що стосувалися двох основних проблем: національних відносин та територіального статусу Криму. При цьому зауважимо, що стрижневим було питання повернення до Криму кримських татар. У розглянутих зверненнях не висловлювалося жодної компромісної думки, що свідчило про високий рівень конфронтації поглядів кримськотатарського та іншого населення у зазначеному питанні. Автори звернень (зокрема з інших регіонів), здебільшого люди похилого віку, виходили у своїх зауваженнях із застарілої догми про відповідальність кримськотатарського народу за окремі злочини, скоєні під час Другої світової війни. Це зумовило неприйняття авторами звернень щодо процесу повернення кримських татар. Що ж стосується останніх, то вони більш стримано висловлювались стосовно іноетнічного населення півострова, акцентуючи увагу лише на окремих випадках конфліктних ситуацій та негативній оцінці керівництва області. Організація кримськотатарського національного руху (далі – ОКНР) закликала кримських татар не брати участь у референдумі [16, с. 390].

Отже, звернення громадян відносно територіального статусу можна поділити на три основні групи:

1) особи кримськотатарської національності, які в досить категоричній формі озвучували вимоги щодо відновлення Кримської АРСР у формі національно-державного формування кримських татар, не висловлюючи при цьому думок щодо приналежності автономії до УРСР чи РРСФР;

2) особи російськомовного населення Криму щодо поновлення кримської АРСР як національно-державного формування всього населення Криму або ж області у складі Російської Федерації;

3) особи, що висловлювали обурення вимогами автономізації півострова та його виходу зі складу УРСР [10, с. 268].

Народні обранці у Верховній Раді усвідомлювали, що невирішеність питання зі статусом Криму може призвести до загострення сепара-

тистських настроїв. Тому 12 лютого 1991 року Постановою Верховної Ради України «Про відновлення Кримської АРСР» було утворено автономію у складі України.

Невдовзі, згідно з прийнятим Законом України № 1231а-12 від 19 червня 1991 року до Конституції України було внесено главу 7-1 «Кримська АРСР», чим на конституційному рівні закріплено існування автономної республіки у складі України [16, с. 393].

Висновки. Таким чином, у другій половині 80-х років етнополітичні процеси в Криму набувають нового змісту, не в останню чергу пов'язаного з вирішенням проблем повернення кримських татар, з одного боку, а з іншого – глибокою соціально-політичною кризою радянського суспільства і наростанням відцентрованих процесів, що привели до розпаду СРСР. Обидва ці фактори привели до кардинальних змін як у статусі Криму, так і змін етнополітичної ситуації на Кримському півострові.

Список літератури:

1. Архів Верховної Ради України. Ф. 1. оп. 22. Спр. 2278.
2. Бекирова Г. Крымская проблема в СРСР (1944-1991). Кримські студії. 2004. № 1-2.
3. Губогло М., Червонная С. Крымскотатарское национальное движение. Москва, 1992. Т. 1. 331 с.
4. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів АРК (1941-1998). Київ: Абрис, 1999. 283 с.
5. Ефимов С. Об особенностях массового сознания репатриантов. Регион: проблемы и перспективы. 1997. № 2.
6. Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.
7. Малыгин А. Крымский узел: очерки истории Крымского полуострова 1989-1999. Симферополь, 2003. 63 с.
8. Пайн Э. Возвращение (ориентации депортированных народов). Социологические исследования. Москва, 1990. № 12.
9. Крымская правда. 1990. 16 января.
10. Сергійчук В. Український Крим. Київ: Українська видавнича спілка, 2001. 329 с.

ОСОБЕННОСТИ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ КРЫМ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 80-Х ГОДОВ XX СТОЛЕТИЯ

Рассматриваются этнополитические, общественные и социальные процессы в среде крымскотатарского народа второй половины 80-х годов XX столетия. Особое место уделяется рассмотрению факторов их влияния на этнополитические процессы в Крыму.

Ключевые слова: Крым, Автономная Республика Крым (АРК), крымскотатарский народ, государственная этнополитика, кризис советской системы, межэтнические отношения, геополитические факторы, Украинская ССР, Российская Федерация, Россия.

ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA IN 1980S

The ethnopolitical, public and social processes in the environment of Crimean Tatar people under the conditions of Soviet society's system crisis in the late 1980s are explored. The special attention is paid also to the geopolitical factors and their influence on the ethnopolitical processes in Crimea

Key words: Crimea, Autonomous Republic of Crimea, Crimean Tatar people, state ethnic policy, system crisis, geopolitical factors, Ukrainian SSR, Russian Federation.